

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

До захисту допустити:
Завідувач кафедри

 Олена СТУЛІКА

«16» травня 2023 р.

**«АГРЕСІЯ ЯК ПОВЕДІНКОВА РЕАКЦІЯ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО
ШКІЛЬНОГО ВІКУ - СВІДКІВ ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ»**

Кваліфікаційна робота
здобувача вищої освіти першого
(бакалаврського) рівня вищої
освіти освітньо-професійної
програми «Практична психологія»
Куштименко Катерини Олегівни

Науковий керівник:
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри практичної
психології
Стуліка Олена Борисівна

Рецензент:
кандидат психологічних наук,
доцент, доцент кафедри психології
та педагогіки Горлівського
інституту іноземних мов
Державного навчального закладу
«Донбаський державний
педагогічний університет»
Грицук Оксана Вікторівна

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою ЄКТС 90 А
Секретар ЕК
Анастасія ВАГАБОВА
«09» червня 2023 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 АГРЕСІЯ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН.....	7
1.1. Поняття, види й причини виникнення агресії.....	7
1.2. Фактори, що спричиняють агресію.....	10
1.3 Соціально-психологічні аспекти прояву агресії.....	14
Висновки до розділу 1.....	16
РОЗДІЛ 2. СПЕЦИФІКА ПРОЯВУ АГРЕСІЇ ЯК МОДЕЛІ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	17
2.1. Психологічні особливості розвитку особистості у молодшому шкільному віці.....	17
2.2. Причини та особливості прояву агресивної поведінки у молодшому шкільному віці.....	21
Висновки до розділу 2.....	25
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСІЇ ЯК ПОВЕДІНКОВОЇ РЕАКЦІЇ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ - СВІДКІВ ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ.....	26
3.1. Обґрунтування методів дослідження.....	26
3.2. Аналіз та інтерпретація отриманих результатів.....	31
Висновки до розділу 3.....	38
ВИСНОВКИ.....	39
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	41
ДОДАТКИ.....	47

ВСТУП

Агресивна поведінка у суспільстві вважається неприйнятною. Втім, у різних культурах ступінь обмеження агресії сильно відрізняється. Якщо замислитися, у природі агресивність допомагає багатьом тваринам вижити в умовах природного відбору. Тож агресивність - давня властивість.

Феномен агресивної поведінки людини вже кілька десятиліть є однією з актуальних наукових проблем. Це зумовлено стрімким зростанням рівня агресивності в останні роки. Сучасні засоби масової інформації також акцентують цю проблему. Але треба пам'ятати, що у людських відносинах агресивність має як позитивні, так і негативні, як здорові так і не здорові сторони. Боротися з труднощами, підкорювати природу, міряться силами, мати наполегливість та завзятість у досягненні мети, прагнення до перемоги - все це форма агресії, що соціально схвалюється і заохочується, без якої не може бути прогресу. Люди, які багато чого досягли в житті, як правило, не позбавлені агресивності, яку можна назвати конструктивною. Вона спонукає активно добиватися своїх цілей, дає енергію та впевненість у собі. Такі люди можуть зробити для суспільства багато корисного. Але є й інша сторона агресії, яка несе собою руйнівний, деструктивний характер, що псує життя дорослої людини або дитині.

Дитяча агресія - часте явище у сучасному суспільстві. Для багатьох батьків та вчителів, які зіткнулися з подібною поведінкою дитини, це є серйозною проблемою. Ті чи інші форми агресії притаманні більшості молодших школярів. Адже, саме молодший шкільний вік - це особливий період в житті дитини. Молодші школярі засвоюють різноманітні моделі поведінки, як прийнятні, так і неприйнятні соціально під час взаємодії з іншими дітьми. Майже всі діти сваряться, б'ються, обзиваються тощо. Зазвичай зі засвоєнням загальноприйнятих правил і норм поведінки ці безпосередні прояви дитячої агресивності поступаються місцем про соціальним формам поведінки. Проте в певній категорії дітей агресія не тільки зберігається, а й розвивається, трансформуючись у стійку якість

особистості. І як наслідок знижується продуктивний потенціал дитини, звужуються можливості повноцінного спілкування, деформується її особистісний розвиток. Агресивна дитина приносить масу проблем не тільки оточуючим, а і сама собі.

Проблема агресивної поведінки дітей стає дуже актуальною в наші дні. Вчителі у школі зазначають, що агресивних дітей стає з кожним роком дедалі більше, з ними важко працювати. Єдиний педагогічний вплив, який тимчасово рятує - це покарання або догана, після чого діти на якийсь час стають стриманішими, і їхня поведінка починає відповідати вимогам дорослих. Але такого роду педагогічний вплив швидше посилює особливості таких дітей і жодною мірою не сприяє їхньому перевихованню або стійкій зміні поведінки на краще.

Події останнього року не сприяли покращенню цієї ситуації. Важливість та актуальність теми бакалаврської роботи тільки зростає. Вона обумовлена ще й тим, що складна соціально-політична ситуація в Україні позначається на життєдіяльності усього населення країни. Озброєний конфлікт супроводжується економічними та соціальними руйнуваннями, жахаючими картинами страждання та болю, каліцтвом, вбивством людей. Діти стають свідками цього всього і це є найгострішою проблемою. Адже саме в дитинстві формуються ціннісні орієнтації та загальні особливості відповідної культури населення.

Парадоксальність ситуації полягає в тому, що ми вчимо дітей бути гуманними там, де кожний день соціальні впливи несуть обман, жах та насилля. А всі зусилля суспільства спрямовані на виправлення та профілактику агресії та насильства, а не на шлях виховання миролюбності. Тому обрана нами тема: «Агресія як поведінкова реакція у дітей молодшого шкільного віку – свідків військових дій» стає на даний час дуже важливою та актуальною.

Об'єкт дослідження - агресія як психологічний феномен.

Предмет дослідження – специфіка прояву агресії як моделі поведінки у дітей молодшого шкільного віку - свідків військових дій.

Мета дослідження - дослідити особливості прояву агресії як поведінкової реакції у дітей молодшого шкільного віку - свідків військових дій.

Гіпотеза: Ми припускаємо, що прояв агресивної поведінкової реакції у дітей молодшого шкільного віку - свідків військових дій вище, ніж у дітей цього ж віку, які не зазнали військових дій.

Об'єкт, предмет та мета роботи обумовлюють постановку наступних **завдань дослідження:**

1. Проаналізувати феномен агресії як психологічної категорії
2. Охарактеризувати психологічні особливості розвитку особистості у молодшому шкільному віці.
3. Визначити причини та особливості прояву агресивної поведінки у молодшому шкільному віці.
4. Експериментально визначити особливості прояву агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку - свідків військових дій.

Для розв'язання дослідницької проблеми був застосований комплекс теоретичних та практичних **методів**, вибір та поєднання яких зумовлені предметом, метою та завданнями дослідження. До комплексу увійшли такі методи: теоретико-методологічний аналіз; метод узагальнення - для узагальнення теоретичного та експериментального матеріалу та формування висновків; гіпотетичний метод – для розробки гіпотези та її підтвердження або спростування в ході дослідницької роботи; методики: «Діагностика показників та форм агресії А. Басса та А. Дарки»; тест руки Вагнера (Hand test); проективна методика «Неіснуюча тварина» (М.З. Дукаревич)

Теоретично-методологічну основу нашого дослідження складають: дослідження психологічних особливостей молодших школярів: (Бовть О. Б., Вавілова А. С., Виготський Л.С., Дуткевич Т. В., Ельконін Д.Б., Заброцький М. М., Коханова О. П., Мухіна В.С., Пасека О. В., Піаже Ж., Повякель Н. І.,

Сергеєнкова О. П., Столярчук О. А., Токарева Н.М., Фрейд З., Чекстере О.Ю., Шамне А. В.); дослідження поняття агресивної поведінки у молодших школярів: (Басс А., Бернацька І., Занюк С. С., Кириленко В., Мединська Ю., Мазелурі Т., Мединська Ю., Мухіна В.С., Охрімчук Р., Петечел О.Ю., Рогозинська О., Сопрун І. П., Фурманов І. А., Хомік В. С.); дослідження проблем агресії: (Адлер А., Бойко Д.І., Бондарчук О. І., Волошин В.А., Дарки А., Дроздов О. Ю., Животовська Л.В., Качанова Ю. В., Кравчук С.Л., Лемак М. В., Мазоха І.С., Максимова Н.Ю., Мелоян А. Є., Петрище В. Ю., Погорілко О.В., Скок М. А., Сокіл А.А., Тімченка О.В., Христук О. Л.).

Структура кваліфікаційної роботи: Основний зміст роботи викладено на 50 сторінках. У тексті вміщено 3 рисунки. Додатки викладено на 47 сторінці. У списку використаних джерел 52 найменування, що охоплюють 6 сторінок. Робота має емпіричний характер.

РОЗДІЛ 1

АГРЕСІЯ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

1.1. Поняття, види й причини виникнення агресії

Мартін Лютер Кінг говорив, що людина має вирішувати всі конфлікти без помсти, агресії та розплати, тому що корінь усього - це кохання. Зигмунд Фрейд вважав, що завжди можна пов'язати любов'ю велику кількість людей, якщо залишаться і такі, на яких можна буде спрямовувати агресію. А Ерік Фром стверджував, що людина має здатність любити і може знайти застосування своєї здатності любити, але здатна вона і ненавидіти, проявляючи агресію та жорстокість. Цим засобом вона керується як втечею від власного душевного болю[31].

Що ж це за феномен – «Агресія»? У науковій літературі під агресією найчастіше розуміють будь-які навмисні дії, спрямовані на заподіяння шкоди іншій людині, групі людей чи тварині[12, стор. 259].

Термінологічний словник екстремальної та кризової психології пропонує наступне визначення: “ Агресія – індивідуальна або колективна поведінка, дія, спрямована на заподіяння фізичної чи психологічної шкоди, збитку або на знищення іншої людини чи групи людей. ” [26, стор.36].

Важливо відзначити, що поняття агресія та агресивність не синонімічні. Під агресивністю розуміють властивість особистості, що виражається у готовності до агресії. Таким чином, агресія є певні дії, що завдають шкоди іншому об'єкту; а агресивність - це особистісна особливість, що виражається в готовності до агресивних дій щодо іншого. Агресивність включає і соціально-перцептивний компонент, що полягає в даному випадку в готовності особистості сприймати та інтерпретувати поведінку іншого як вороже. Так, згідно з деякими із визначень, поведінка - це притаманна живим істотам взаємодія з навколишнім середовищем. [5, 10, 14, 47].

Отже, переважно під агресією розуміється шкідлива поведінка[29]. Причому в понятті «агресія» об'єднуються різні за формою та результатами

акти поведінки - від таких як злі жарти, плітки, ворожі фантазії, деструктивні форми поведінки, що визначається в термінах « задиристість », « завзятість », « озлобленість », « жорстокість ».

Дж. Каган стверджував, що для судження про акт агресивності необхідно знати його мотиви та те, як він переживається. Подібним чином С. Фішбах наполягав на включенні мотиваційних факторів у визначення агресії.

А. Бандура пропонує інтерпретувати агресію ґрунтуючись на трьох факторах:

- 1) способів засвоєння агресивних дій;
- 2) факторів, які провокують їх появу;
- 3) умов, за яких вони закріплюються [40, 48].

До теперішнього часу різними авторами запропоновано безліч визначень агресії, жодне з яких не може бути визнано вичерпним та загальноживаним. Найбільш вдалим, на думку Храмцова О.М., є таке визначення: «Агресія - це цілеспрямована руйнівна поведінка, що суперечить нормам і правилам співіснування людей у суспільстві, завдає шкоди об'єктам нападу, що завдає фізичних збитків людям або викликає у них психічний дискомфорт, стан напруженості, страху, пригніченості тощо» [39].

Агресивні дії можуть виступати як:

- засоби досягнення якоїсь значущої мети (інструментальна агресія);
- як спосіб психічної розрядки, заміщення, задоволення блокованої потреби та перемикання діяльності;
- як спосіб задоволення потреб у самореалізації та самоствердження [11, 13, 17].

На думку А. Баса, агресивні дії можна описати на підставі трьох шкал: фізична - вербальна, активна - пасивна і пряма - непряма. Їх комбінація дає вісім можливих категорій, під які потрапляє більшість агресивних дій.

1. Фізична - активна - пряма. Нанесення іншій людині фізичної шкоди.
2. Фізична - активна - непряма. Змова з будь-ким з метою нанести шкоду опоненту.

3. Фізична - пасивна - пряма. Прагнення фізично не дозволити іншій людині досягти бажаної мети або зайнятися бажаною діяльністю .

4. Фізична - пасивна - непряма. Відмова від виконання необхідних фізичних завдань.

5. Вербальна - активна - пряма. Словесне приниження іншої людини.

6. Вербальна - активна - непряма. Поширення поганих чуток про іншу людину.

7. Вербальна - пасивна - пряма. Відмова розмовляти з іншою людиною.

8. Вербальна - пасивна - непряма. Відмова дати певні словесні пояснення на якусь подію[16, 21, 47].

Агресивні дії у дитини можна спостерігати вже з раннього віку. У перші роки життя агресія проявляється майже виключно в імпульсивних нападах упертості, які часто не піддаються управлінню дорослими. Виражається це найчастіше спалахами агресії або гніву, які супроводжуються криком, бриканням та забіякою.

Агресивність дитини можна виявити по наступних ознаках:

- Часті випадки насмішок, побоїв інших дітей.
- Часті випадки злих, не добрих відгуків, або поганого настрою.
- Постійне заперечення батькам та авторитетним дорослим.
- Багато численні вчинки, спрямовані на руйнування [9, стор. 80, 20, 23].

Існують думки про позитивні моменти агресії. В. Клайн, наголошуючи на негативних аспектах агресії, вважає, що в агресивності є і «певні здорові риси», які можуть виявитися корисними для активного життя. Це - наполегливість, ініціатива, завзятість у досягненні мети, прагнення перемоги, подолання перешкод. Ці якості притаманні лідерам та переможцям [34].

Агресивність - надто складне явище, щоб можна було його однозначно тлумачити.

1.2. Фактори, що спричиняють агресію

Головною метою дослідників в області агресії є пошуки її причин та аналіз природи факторів, які сприяють агресії. А. Реан та С. Костроміна вважають, що причинами агресивної поведінки дітей є:

- копіювання поведінки батьків;
- безпосереднє набуття негативного досвіду;
- участь, а не пасивне спостереження в агресивних діях;
- надмірне захоплення відео, TV, комп'ютерними іграми [22].

Виникненню агресивної поведінки у дитини сприяють: пережитий досвід якої-небудь форми насильства. Це може бути - фізичне, психологічне, сексуальне насильство, або відчуття злості, приниження, відчаю, небезпеки, постійної самотності і т.д. Іноді агресивність дітей буває викликана стресовими факторами в певних ситуаціях [6, 30, 45].

Одним із факторів, що сприяють виникненню агресивної поведінки, є марна трата часу. Сьогодні вільний час дітей найчастіше заповнений переглядом телевізора, ютубу, тік-току, комп'ютерними іграми. І це серйозно впливає формування агресивного поведінки.

L. Berkowitz, щодо впливу ЗМІ на суспільство вважає, що не тільки зображення агресивної та асоціальної поведінки, але і інформація про неї навіть у новинах, збільшує імовірність того, що діти будуть поводитися у подібний спосіб [52].

Діти відтворюють агресивну поведінку, побачену на екранах телебачення, засвоюють її та застосовують у реальному житті. Їм дуже складно відокремити реальність того, що відбувається, від запропонованих сценаріїв. Тому деякі сюжетні лінії переносяться дітьми в їхнє власне життя, вони ототожнюють себе з екранним героєм. Важливо розуміти, що екранні сцени насильства є подвійною причиною жорстокого поводження дітей, тому що вони сприяють не лише бажанню наслідувати побачену раніше модель поведінки, а також підвищують рівень тривожності, що є причиною агресивних реакцій [24, 52].

Негативні зміни в особистості дитини, які викликають сцени насильства:

- формується агресивна поведінка та підвищується рівень агресії по відношенню до однолітків;
- провокуються агресивні фантазії;
- притуплюється нормальна емоційна реакція на агресію та з'являється переконання, що агресія є поширеним та соціально допустимим явищем;
- руйнується сприйняття справжньої ролі насильства у суспільстві та формується відчуття загрози з боку зовнішнього світу;
- діти вигадують нові форми агресивної поведінки, які не показані на екрані[15, 27].

Під впливом побаченого з екранів гаджетів у свідомості дитини формуються певна картина світу, яка іноді спотворює образ людини. Численні дослідження показали, що систематичний перегляд сцен насильства з екранів TV, має величезний негативний вплив на подальшу поведінку дітей [49, 51].

Також великий вплив мають на психіку дитини комп'ютерні ігри. Тому що більшість із них наповнена насильством та руйнуваннями, кривавими сценами тощо. Дитина, граючи в ці ігри, повинна боротися з різними страшними істотами, вести віртуальні військові дії, тобто - руйнувати, вбивати і т.д.

Часто школа є місцем виникнення агресивних реакцій дитини. Дитина, потрапляючи в шкільне середовище, повинна засвоїти певні правила та норми поведінки, яким повинні слідувати учні. Вона повинна не тільки відповідати поставленим перед нею новим вимогам і завданням, а й встановити контакти зі своїми однолітками, вчителями та іншими працівниками школи [3, 41].

У класі можуть виникати ситуації, що негативно впливають на формування навичок правильної взаємодії в колективі. Так як у наших

школах, в основному, класи переповнені, то дитині легко залишитися непоміченою для вчителя і не важко уникнути відповідальності за неправильну поведінку. Це сприяє виявленню агресії. Наприклад, наростання конфлікту, ворожості, ворожості, згодом призводить до появи агресивної поведінки.

Іншою причиною агресивної поведінки може бути неправильне формування відносин між учнями та дорослими. Тут дуже важливою є роль вчителя [25]. Наприклад, якщо у дитини погана успішність, вона отримує погані оцінки, а вчитель лає і критикує її, тим більше в присутності решти класу, то дитина, використовуючи різні захисні механізми, стає агресивною по відношенню до дітей, яких хвалять. Тому у формуванні правильних відносин між учнями та дорослими дуже важлива роль вчителя. Вчителю, як і будь-якому дорослому, потрібно намагатися помічати досягнення дитини, і саме на цьому загострювати увагу [18, 32].

Важливим чинником впливу на агресивність дітей є характер сімейного виховання [18, 32]. Вивчення залежності між практикою сімейного керівництва та агресивною поведінкою у дітей зосереджується на характері та суворості покарань, а також на контролі батьків поведінки дітей. Загалом і цілком виявлено, що жорстокі покарання пов'язані з відносно високим рівнем агресивності в дітей віком, а недостатній контроль і догляд дітей корелює з високим рівнем асоціальності, найчастіше супроводжується агресивним поведінкою[33].

Отже, дослідження взаємозв'язку між стилем сімейного керівництва та агресивною поведінкою дозволяють дійти висновку, що і вседозволеність (у сенсі відсутності контролю за поведінкою дитини), і надто суворі покарання сприяють підвищенню рівня агресивності дитини.

Деякі вчені вважають, що одним з чинників агресивності є різні біологічні процеси. Є всі підстави вважати, що загальну природу мають механізм спадкування схильності до агресії і механізм впливу статевих гормонів на ступінь агресивності людської поведінки. Зовнішнє середовище

впливає на нейрогенні зв'язки, внутрішні біологічні процеси значною мірою визначають характер наших реакцій на вплив середовища. І правильно було б визнати, що на агресію діють обидва типи чинників. Що біологія та навколишнє середовище надають взаємний вплив один на одного. Але сучасна психологія вважає, що людина не народжується егоїстом або альтруїстом, атеїстом або християнином, агресором або миролюбною людиною – вона такою стає. А ким стане дитина, залежить від сімейного виховання [6, стор. 24].

Отже, існують вагомі фактори, що сприяють прояву агресії. Агресивна поведінка, набута шляхом навчання, може проявлятися в різних життєвих ситуаціях. Велике значення мають характер, темперамент та світогляд людини.

1.3. Соціально-психологічні аспекти прояву агресії

В результаті експериментів, дослідники (А. Маменді, В. Рал, Т. Фергусон та ін.) дійшли висновку, що «намір завдати шкоди, заподіяної шкоди та порушення норми – ось основні критерії характеристики того чи іншого акта як агресивного» [50, стор. 443]. Це означає, що у цьому питанні особливого значення набуває соціально-нормативний контекст. Це означає, що асоціальна поведінка може бути оцінена як агресивна, а вчинки, які не порушують прийняті норми, вважаються не агресивними. Тобто суб'єктивна оцінка агресивної поведінки визначається соціальними нормами. Залежно від того, що той чи інший суб'єкт вважає нормою, залежатиме і оцінка поведінки. Тобто, одна й та сама поведінка може оцінюватися або не оцінюватися як агресивна. У таких умовах один і той же акт агресії по-різному оцінюватиметься суб'єктом вчинку: агресором, об'єктом-жертвою та третьою стороною – спостерігачем[4].

Усі вище перелічені теорії агресії мають один істотний недолік – вони розглядають особистість окремо від соціального оточення, яка постійно бореться з ворожим для неї зовнішнім світом, або як біологічна істота. Адже важливо те, що людина - істота, яка живе серед собі подібних. Її поведінка залежить від соціальних чинників: умов життя, якості виховання, впливу засобів, конфліктами з різними громадськими інститутами. Чинник матеріального достатку також впливає формування агресивного поведінки. У розвиненому суспільстві індивіди з мало забезпечених сімей, порівнюють своє матеріальне становище, з матеріальними можливостями які мають їхні багаті знайомі. І як правило, у них розвивається неприязнь, протистояння і ненависть як до цих людей, так і до громадських інститутів загалом. Тому що, на їхню думку, вони допустили, таку кричущу несправедливість. Фінансові проблеми матері, які спричиняють погане харчування під час вагітності, відсутність можливості вищої освіти, також можуть впливати і на формування дитячої та підліткової агресивності. Деякі автори вважають, що важливою ланкою у формуванні агресії є вплив телебачення, комп'ютерних ігор та загалом усіх засобів масової інформації. Чим частіше діти стикаються з негативною екранною картинкою соціального світу, тим більш вона поглиблюється у їхню свідомість, особливо якщо вони не отримують іншої, протилежної інформації [8].

Якщо ми розглядатимемо людину як істоту, яка живе серед інших людей, то побачимо, що кожна людина, незалежно від соціальних умов, має на меті ту чи іншу ситуацію. І шукає можливість отримати бажаний собі результат. І на думку автора теорії функціональних систем академіка П. Анохіна, саме цей результат є кінцевою метою діяльності будь-якого живого організму.

Людина, живучи в цивілізованому суспільстві, має враховувати у реалізації своїх планів бажання та свободу інших людей. Тому людина може відчувати відчуття фрустрації та пригніченості, яке дуже часто і призводить до виникнення агресії, яка може утворюватися через неможливість отримати

щось бажане для себе, тому що люди, що оточують, перешкодили цьому. Шукаючи вихід із подібної ситуації людина шукає шляхи, щоб знайти владу над іншими людьми, підкорити їх собі. Акцентуація саме такому аспекті людської діяльності послужила основою індивідуальної психології А. Адлера [1, 2].

Якщо поєднати ці концепції, то виходить, що прагнення людини, отримувати заздалегідь спланований ним результат, тягне за собою необхідність використання ним для цього інших живих істот. Тобто така заздалегідь спланована діяльність людини буде спрямована їм на отримання такого становища в суспільстві, яке б дозволяло йому використовувати інших людей у своїх цілях. Що призводить до одного з двох результатів: використання інших людей на основі взаємної вигоди, або маніпуляцію ними.

Отже, ми маємо розуміти, що людина, істота соціальна, а це означає, що найбільше на прояв людської агресії впливають соціальні фактори. Це люди, матеріальні та статусні проблеми.

Висновки до розділу 1

Агресія - це будь-які навмисні дії, спрямовані на заподіяння шкоди іншій людині, групі людей або тварині. Агресивність - це властивість особистості, що виражається у готовності до агресії. Агресивна поведінка – це дії людини, спричинені агресивним станом суб'єкта. Агресивні дії можуть виступати як: засоби досягнення будь - якої значущої мети (інструментальна агресія); як спосіб психічної розрядки, заміщення, задоволення блокованої потреби та перемикання діяльності; як спосіб задоволення потреб у самореалізації та самоствердження. Людина – це агресивна істота. Людина, з першого року життя, ще не навчившись говорити, вже виявляє перші ознаки агресивності. Агресивність, підпорядковується своїм законам, дуже своєрідним і деколи непередбачуваним. Ці закони впливають не тільки на поведінку кожної конкретної людини, але і на поведінку суспільства та держави.

Факторів, які впливають на виникнення агресії дуже багато. За думкою вчених, існують вагомі біологічні, біохімічні і генетичні фактори, що сприяють прояву насильства. Але більшість з них вважають, що некоректно обґрунтовувати агресивну поведінку як генетично закладену у людській природі. Будь-яка поведінка, яка проявляється у повсякденному житті, набута шляхом навчання. Також велике значення має родина та спосіб виховання дитини у сім'ї, переконання людини, її світогляд, її характер, її темперамент. Але слід розуміти, що агресію з боку людини може викликати не один будь-який чинник, а сукупність, комплекс чинників.

Отже, прояв агресії пояснюються соціальними та біологічними факторами; агресивність - це не лише жорстокість, а може бути цілком нормальною реакцією людини у боротьбі за виживання; агресивні дії можуть бути ослаблені або спрямовані у соціально прийнятні рамки шляхом зміни

умов, що сприяють прояву агресії, позитивного підкріплення неагресивної поведінки, орієнтації людини на позитивну модель поведінки.

РОЗДІЛ 2

СПЕЦИФІКА ПРОЯВУ АГРЕСІЇ ЯК МОДЕЛІ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Психологічні особливості розвитку особистості у молодшому шкільному віці

У дитячій та педагогічній психології одне з центральних місць займає проблема психологічних особливостей молодших школярів.

Молодшим шкільним віком вважається вік 6-11 років. Діти цього віку навчаються у 1 - 4 класах початкової школи. Кордони віку та його психологічні характеристики визначаються теорією психічного розвитку, психологічною віковою періодизацією Д.Б. Ельконін, Л.С. Виготський [41].

Оскільки в даний час немає єдиної теорії, яка здатна дати повне уявлення про психічний розвиток дитини в різні періоди, то для отримання повної картини розвитку, поведінки та виховання дітей були проаналізовані кілька теорій, які торкаються періодизації молодшого шкільного віку.

У основу періодизації психічного розвитку Л.С. Виготський поклав поняття провідної діяльності. На кожному з етапів психічного розвитку провідна діяльність має вирішальне значення. У цьому інші види діяльності не зникають, вони є, але є паралельно і є головними для психічного розвитку [41].

3. Фрейд у психоаналітичній теорії пояснював розвиток особистості дією біологічних факторів та досвідом раннього сімейного спілкування. Діти проходять 5 стадій психічного розвитку, кожної стадії інтереси дитини зосереджені навколо певної частини тіла. Вік 6 - 12 років відповідає латентній стадії. Таким чином, у молодших школярів вже сформовані всі ті якості особистості та варіанти реакцій у відповідь, якими він буде користуватися протягом усього свого життя. Запас енергії спрямовується на

навчання, спорт, пізнання, дружбу з однолітками, переважно своєї статі. І протягом латентного періоду відбувається «відточення» та зміцнення його поглядів, переконань, світогляду. У цей час сексуальний інстинкт імовірно спить.

Відповідно до когнітивної теорії, людина у своєму розумовому розвитку проходить 4 великі періоди:

- 1) чуттєво-руховий – від народження до 2 років;
- 2) до оперативний (2 - 7 років);
- 3) період конкретного мислення (7 - 11 років);
- 4) період формально-логічного, абстрактного мислення (11 - 12 - 18 років і далі)

На вік 7 - 11 років припадає третій період розумового розвитку за Ж. Піаже - період конкретних розумових операцій. Мислення дитини обмежено проблемами, що стосуються конкретних реальних об'єктів [28, 44].

Початок шкільного навчання означає перехід від ігрової діяльності до навчальної як провідної діяльності молодшого шкільного віку, де формуються основні психічні новоутворення. Тому вступ до школи вносить найважливіші зміни в життя дитини. Різко змінюється весь устрій його життя, його соціальне становище у колективі, сім'ї. Основною, провідною діяльністю стає навчання, найважливішим обов'язком - обов'язок вчитися, набувати знань. Це серйозна праця, яка потребує організованості, дисципліни, вольових зусиль дитини [7].

Особливості мислення. Молодший шкільний вік має велике значення для розвитку основних розумових дій та прийомів: порівняння, виділення суттєвих та несуттєвих ознак, узагальнення, визначення поняття, виділення слідства та причин (С.А. Рубінштейн, Л.С. Виготський, В.В. Давидов). Несформованість повноцінної розумової діяльності призводить до того, що знання, що засвоюються дитиною, виявляються фрагментарними, а часом і просто помилковими. Це серйозно ускладнює процес навчання, знижує його ефективність (М.К. Акімова, В.Т. Козлова, В.С. Мухіна) [7, 37, 41].

В.В. Давидов, Д.В. Ельконін, І.В. Дубровіна, Н.Ф. Тализіна, Л.С. Виготський писали, що у період початкового шкільного навчання найактивніше розвивається мислення, особливо словесно - логічне. Тобто мислення стає домінуючою функцією у молодшому шкільному віці [41].

Особливості сприйняття. Розвиток окремих психічних процесів здійснюється протягом усього молодшого шкільного віку. Діти приходять до школи розвиненими процесами сприйняття (сформовані прості види сприйняття: величина, форма, колір). У молодших школярів вдосконалення сприйняття не зупиняється, стає більш керованим та цілеспрямованим процесом [37, 38, 41].

Особливості уваги. Віковими особливостями уваги молодших школярів є порівняльна слабкість довільної уваги та її невелика стійкість. Значно краще у молодших школярів розвинена мимовільна увага. Поступово дитина вчиться спрямовувати та стійко зберігати увагу на потрібних, а не просто зовні привабливих предметах. Розвиток уваги пов'язане з розширенням його обсягу та вмінням розподіляти увагу між різними видами дій. Тому навчальні завдання доцільно ставити так, щоб дитина, виконуючи свої дії, могла і повинна була стежити за роботою товаришів [37, 38, 41].

Особливості пам'яті. Продуктивність пам'яті молодших школярів залежить від розуміння ними характеру завдання та від оволодіння відповідними прийомами та способами запам'ятовування та відтворення. Співвідношення мимовільної та довільної пам'яті у процесі їх розвитку всередині навчальної діяльності по-різному. У 1 класі ефективність мимовільного запам'ятовування вище, ніж довільного, оскільки в дітей віком ще сформовані спеціальні прийоми осмисленої обробки матеріалу і самоконтролю. Принаймні формування прийомів осмисленого запам'ятовування і самоконтролю довільна пам'ять у другокласників і третьокласників виявляється у часто продуктивнішою, ніж мимовільна [37, 38, 41].

Особливості уяви. Систематична навчальна діяльність допомагає розвинути в дітей віком таку важливу психічну здатність, як уяву. Розвиток уяви відбувається дві основні стадії. Спочатку образи, що відтворюються, дуже приблизно характеризують реальний об'єкт, бідні деталями. Побудова таких образів вимагає словесного опису чи картини. Наприкінці 2 класу, а потім у 3-му класі настає друга стадія, і цьому сприяє значне збільшення кількості ознак та властивостей в образах [38, 41].

Характеру молодшому шкільному віці лише формується, тому поведінка у дитини імпульсивна, спостерігаються капризність та впертість. Це зумовлено недостатньою сформованістю вольових процесів. У поведінці дітей чітко виявляються особливості їх темпераменту, зумовлені властивостями нервової системи [28, 37]. Не зважаючи на це, більшість молодших школярів чуйні, допитливі та безпосередні у вираженні своїх почуттів та ставлень.

Як і інші психічні процеси, за умов навчальної діяльності змінюється загальний характер емоцій дітей. Навчальна діяльність пов'язана із системою суворих вимог до спільних дій, зі свідомою дисципліною та з довільною увагою та пам'яттю. Усе це впливає емоційний світ дитини. Протягом молодшого шкільного віку спостерігається посилення стриманості та усвідомленості у проявах емоцій та підвищення стійкості емоційних станів.

2.2. Причини та особливості прояву агресивної поведінки у молодшому шкільному віці

Агресивні дії у дитини можна спостерігати вже з раннього віку. У перші роки життя агресія проявляється майже виключно в імпульсивних нападах упертості, які часто не піддаються управлінню дорослими. Виражається це найчастіше спалахами агресії або гніву, які супроводжуються криком, бриканням та забіякою.

Як зазначає Т. Гаспарова, другого року життя зростає активність дитини. З розширенням можливостей самостійних дій зростає незалежність у поведінці дитини. Це прагнення незалежності виливається у перші спроби маленької людини наполягти своєму, всупереч бажанню батьків.

До трьох років скарги на впертість дитини звучать наполегливіше. У цей час агресія носить інструментальний характер. Конфлікти найчастіше виникають у ситуації мати річ [33].

До 6 - 7 років до інструментальної агресії починає домішуватися агресія, адресована іншій людині особисто. Відбувається зміна форм агресії - частота просто фізичного нападу зменшується з допомогою зростання соціалізованих форм (образа, боротьба).

У цей час у дітей триває формування стійке ставлення себе. Дитина на всі питання має власний погляд, який активно відстоює, що нерідко викликає незадоволення батьків: «Помовчи!», «Тебе не питають!», «Не твоя справа!». Адже в цей час у дитини з'являється усвідомлення власної соціальної значущості, що пригнічується. Адже розуміння своєї особистісної та соціальної значущості складається завдяки розвитку самосвідомості та взаємодії з тими з оточуючих, чиєю думкою насамперед дорожить дитина.

Отже, стійкі агресивні тенденції у поведінці дітей молодшого шкільного віку мають витоки сфері взаємовідносин зі значними дорослими[19, 28].

Американський психолог М.Алворт виділяє низку характерологічних особливостей агресивних дітей, які позначають внутрішні суперечності, проблемні зони та внутрішні конфлікти таких дітей.

Характерологічні особливості агресивних дітей:

- 1) сприймають велике коло ситуацій як загрозованих стосовно них;
- 2) надчутливі до негативного ставлення до себе;
- 3) наперед налаштовані на негативне сприйняття себе з боку оточуючих;
- 4) не оцінюють власну агресію як агресивну поведінку;
- 5) завжди звинувачують оточуючих у своїй деструктивній поведінці;
- 6) у разі навмисної агресії відсутнє почуття провини або вина проявляється дуже слабо;
- 7) схильні не брати на себе відповідальність за вчинки;
- 8) чи мають обмежений набір реакцій на проблемну ситуацію;
- 9) у відносинах виявляють низький рівень емпатії;
- 10) слабо розвинений контроль за своїми емоціями;
- 11) слабо усвідомлюють свої емоції, окрім гніву;
- 12) бояться непередбачуваності у поведінці батьків;
- 13) не вміють прогнозувати наслідки своїх дій;
- 14) позитивно ставляться до агресії, оскільки через агресію набувають почуття власної значущості та сили [46].

У поясненні причин виникнення надзвичайно сильних агресивних схильностей та їх прояви у наступних періодах індивідуального розвитку ключове значення мають такі питання.

1. Коли вперше виникає агресивна поведінка і які форми вона набуває у дитинстві, підлітковому та юнацькому віці?

2. Наскільки стабільні прояви агресивної поведінки у міру дорослішання дитини?

3. Чи йде розвиток агресивної поведінки шляхом загострення, внаслідок чого більш помірні форми агресії змінюються більш різкою агресивною поведінкою?

4. Які емоційні та когнітивні причини агресивної поведінки?

Більшість дослідників відзначають, що діти черпають знання про моделі агресивної поведінки із трьох основних джерел [28, 44]:

1) сім'я може одночасно демонструвати моделі агресивної поведінки та забезпечувати її підкріплення. Імовірність агресивної поведінки дітей залежить від того, чи стикаються вони з проявами агресії у себе вдома.

2) агресії вони також навчаються при взаємодії з однолітками, часто дізнаючись про переваги агресивної поведінки під час ігор.

3) діти вчаться агресивним реакціям як на реальних прикладах (поведінка однолітків і членів сім'ї), а й у символічних, запропонованих засобами масової інформації, передусім TV, комп'ютерні ігри.

Надзвичайно важлива роль сім'ї у розвитку дитини, її поведінкових моделей. Саме у сім'ї дитина проходить первинну соціалізацію. На прикладі взаємовідносин між членами сім'ї він вчиться взаємодіяти з іншими людьми, навчається поведінці та формам відносин, які збережуться у нього в підлітковому періоді та в зрілі роки. Реакція батьків на неправильну поведінку дитини, характер відносин між батьками та дітьми, рівень сімейної гармонії та дисгармонії, характер відносин з рідними братами та сестрами - ось фактори, які можуть визначати агресивну поведінку дитини в сім'ї та поза нею, а також впливати на її стосунки з оточуючими у зрілі роки.

Найважливішим чинником впливає агресивність дітей є характер сімейного керівництва, тобто дії батьків, що мають на меті «наставити дітей на шлях істинний» або змінити їх поведінку [35]. Деякі батьки втручаються рідко: при вихованні вони свідомо дотримуються політики невтручання - дозволяють дитині вести себе як вона хоче або просто не звертають на неї

увагу, не помічаючи, прийнятно чи неприйнятно її поведінку. Інші батьки втручаються часто, або заохочуючи (за поведінку, що відповідає небезпечним нормам), або караючи (за неприйнятну агресивну поведінку). Іноді батьки ненавмисно заохочують за агресивну поведінку або карають за прийнятну у суспільстві поведінку. Має намір або ненавмисне, але підкріплення істотно визначає становлення агресивної поведінки.

Вивчення залежності між практикою сімейного керівництва та агресивною поведінкою у дітей зосереджується на характері та суворості покарань, а також на контролі батьків поведінки дітей. Загалом і цілком виявлено, що жорстокі покарання пов'язані з відносно високим рівнем агресивності в дітей віком, а недостатній контроль і догляд дітей корелює з високим рівнем асоціальності, найчастіше супроводжується агресивним поведінкою.

Поряд із прямими заохоченнями та покараннями батьки викладають своїм дітям урок на тему агресивності безпосередньою реакцією на дитячі взаємини. Психологи стверджують, що подібний крок з боку батьків може насправді посприяти розвитку агресії. Оскільки молодші діти на правах слабших можуть очікувати, що батьки приймуть їхню сторону, вони не вагаючись вступають у конфлікт із сильнішим противником. Звідси дещо несподіваний висновок – «без батьківського втручання агресивні взаємини між їхніми дітьми рідкісні через нерівність сил, зумовлену різницею у віці». Діти рідко поводяться агресивно, якщо батьки не карають нікого з дітей, і часто виявляють агресію, якщо карають старших.

Психологи розробили базову модель зв'язку між характером сімейного керівництва та агресивністю, завдяки якій можна глибше зрозуміти процеси, що зумовлюють залежність між цими параметрами [24].

Отже, дослідження взаємозв'язку між стилем сімейного керівництва та агресивною поведінкою дозволяють дійти висновку, що і вседозволеність (у сенсі відсутності контролю за поведінкою дитини), і надто суворі покарання сприяють підвищенню рівня агресивності дитини.

Висновки до розділу 2

Молодший шкільний вік – це здебільшого період накопичення, вибирання знань, період набуття знань. У цьому віці наслідування багатьом висловлюванням і діям є значною умовою інтелектуального розвитку. Особлива навіюваність, вразливість, спрямованість розумової активності молодших школярів на повторення, внутрішнє прийняття, створення відповідних умов розвитку та збагачення психіки. Дані характеристики, як правило, є позитивною своєю стороною, і в цьому виняткова своєрідність цього віку. Отже, вступ до школи сприяє формуванню потреби у визнанні та пізнанні, до розвитку почуття особистості. Під час навчальної діяльності у дітей молодшого шкільного віку змінюються не тільки особливості уваги, пам'яті, сприйняття, уяви, а і загальний характер емоцій дітей.

Діти набувають знання про моделі агресивної поведінки з трьох основних джерел: із сім'ї, із взаємодії з однолітками, із засобів масової інформації та віртуальних ігор. Становлення агресивної поведінки у дитячому віці складний та багатогранний процес, у якому діє безліч факторів. Агресивна поведінка визначається впливом сім'ї, однолітків, і навіть засобів масової інформації. Діти вчаться агресивному поведінці у вигляді прямих підкріплень так і, шляхом спостереження агресивних дій. Характер сімейного керівництва має безпосереднє відношення до становлення та зміцнення агресивної поведінки. Діти, які зустрічаються з насильством у себе вдома, схильні до агресивної поведінки.

Дитина отримує відомості про агресію із спілкування з однолітками. Один із головних шляхів навчання дітей агресивній поведінці - спостереження за чужою агресією. У сучасному світі, телебачення (та інші електронні засоби ЗМІ та комунікації) відіграє все більш значущу роль, зростає його роль як фактора, що впливає на агресивність дітей. Агресивна

поведінка дітей часто може бути викликана прагненням самоствердження і самореалізації.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСІЇ ЯК ПОВЕДІНКОВОЇ РЕАКЦІЇ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ - СВИДКІВ ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ

3.1. Обґрунтування методів дослідження

З метою дослідження прояву агресії як поведінкової реакції у дітей молодшого шкільного віку - свідків військових дій було обрано 2 групи респондентів по 12 осіб у кожній. Респондентами стали учні Недільної школи 9 - 10 років (учні 4-го класу загальноосвітньої школи в Україні, та учні R6 Primary School in Northern Ireland) – молодші школярі. Перша - експериментальна група (ЕГ) - 12 дітей, які були свідками військових дій та друга - контрольна група (КГ) - 12 дітей, які не були свідками військових дій. Також було отримано дозвіл батьків («Батьківську згоду») на участь дитини у дослідженні (див. Додаток А).

Для проведення дослідження використовувались наступні методики: «Діагностика показників та форм агресії А. Басса та А. Дарки» [36], «Тест руки» Вагнера (Hand test)[43], «Неіснуюча тварина» М.З. Дукаревич[42]. Також було складено анкету задля уточнення певних даних (див. Додаток Б).

Методика «Діагностика показників та форм агресії А. Басса та А. Дарки» [36]. Мета: виявлення рівня агресії, показників та форм агресії у дітей молодшого шкільного віку. Методика складається із 75 питань.

Молодшим школярам було запропоновано інструкцію: «Прослуховуючи твердження, примиряй, наскільки вони відповідають твоєму стилю поведінки та відповідай ТАК або НІ».

А. Басс та А. Дарки виділяють 8 показників та форм агресії:

1. Фізична агресія - використання фізичної сили проти іншої особи.

2. Вербальна агресія - вираження негативних почуттів як через форму (сварка, крик, вереск), так і через зміст словесних звернень до інших осіб (загроза, прокляття, лайка).

3. Непряма агресія – використання підступом шляхом спрямованих проти інших осіб пліток, жартів та прояв ненаправлених, невпорядкованих, вибухів люті (у крику, тупотінні ногами тощо).

4. Негативізм – опозиційна форма поведінки, спрямовану зазвичай проти авторитету та керівництва, яка може наростати від пасивного опору до активних дій проти вимог, правил, законів.

5. Роздратування – схильність до роздратування, готовність при найменшому збудженні вилитись у запальності, різкості, грубості.

6. Підозрілість – схильність до недовіри та обережного ставлення до людей, що впливають з переконання, що оточуючі мають намір заподіяти шкоду.

7. Образа – прояв заздрощів і ненависті до оточуючих, зумовлені почуттям гніву, невдоволення кимось саме чи всім світом за дійсні чи уявні страждання.

8. Аутоагресія або почуття провини - відносини і дії по відношенню до себе і оточуючим, що впливають з можливого переконання самого обстежуваного в тому, що він є поганою людиною, надходить погано: шкідливо, злісно або безсовісно.

Тест руки Вагнера. Hand test [43]. Мета: прогнозування явної агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку. Стимульний матеріал до тесту складається з 10 карток: 9 зображень кистей рук та однієї порожньої картки. Молодшим школярам було запропоновано інструкцію: « При показі картки із зображенням кисті руки, уявіть цю кисть руки та опишіть її уявні дії. При показі порожньої картки самі уявіть кисть руки і опишіть її уявні дії».

Число варіантів відповідей по картці не обмежується і не стимулюється так, щоб викликати опір випробуваного. Бажано отримати 4 варіанти

відповідей. Якщо число відповідей менше, уточнюється, чи немає бажання ще щось сказати по даному зображенню руки, а в протоколі, наприклад, при єдиному варіанті відповіді, проставляється його позначення зі знаком х 4, тобто ця єдина безальтернативна відповідь оцінюється фактично в 4 бали замість одного, і це ще не найбільша оцінка виявленої безпеліційності.

Інструкція до тесту руки Вагнера:

- що, на вашу думку, ця рука робить?;
- як ви вважаєте, що робить людина, якій належать ці руки?;
- назвіть усі варіанти, які ви собі можете уявити.

Відповіді розносяться за 11 категоріями:

1. Агресія - рука сприймається як домінуюча, що завдає пошкодження, активно захоплює будь-який предмет.
2. Вказівки – рука провідна, спрямовує, перешкоджає, панує з інших людей.
3. Страх – рука виступає у відповідях як жертва агресивних проявів іншої особи або прагне захистити когось від фізичних впливів, а також сприймається як завдає пошкодження самої собі.
4. Прив'язаність – рука виражає кохання, позитивні емоційні установки до інших людей.
5. Комунікація – відповіді, у яких рука спілкується, контактує чи прагне встановити контакти.
6. Залежність – рука виражає підпорядкування іншим особам.
7. Експібіціонізм – рука у різний спосіб виставляє себе напоказ.
8. Калічність - рука деформована, хвора, нездатна до будь-яких дій.
9. Активна безособовість – відповіді, в яких рука виявляє тенденцію до дії, завершення якої не вимагає присутності іншої людини або людей, проте рука має змінити своє фізичне місцезнаходження, докласти зусиль.
10. Пасивна безособовість – також прояв тенденції до дії, завершення якого вимагає присутності іншу людину, та заодно рука не змінює свого фізичного становища.

11. Опис – відповіді, у яких рука лише описується, тенденція до дії відсутня.

Після категоризації підраховується кількість висловлювань у кожній із 11 категорій.

Проективна методика «Неіснуюча тварина» [42].

Метою діагностики є визначення ступеня тривожності, агресії випробуваного, його самооцінки та інших важливих особливостей дітей. Тестування безпосередньо пов'язане з внутрішнім світом випробуваного: всі частини тіла тварини, що пропонується зобразити дитині, відображають процеси, що відбуваються на психічному рівні. Їх промальовування не контролюється свідомістю, тому що тимчасовий проміжок, що відводиться на проведення тесту, не дозволяє запустити цей механізм. Така методика психологічного обстеження - одна з найінформативніших із усіх рисункових способів діагностики. Для проходження тесту піддослідному знадобиться дати аркуш паперу та олівці середньої м'якості. Час виконання завдання обмежується тридцятьма хвилинами.

Щоб дослідження було найповнішим, дитину слід чітко проінструктувати:

1. Потрібно зобразити тільки таку тварину, яка не існує насправді і не може зустрітися ні в лісі, ні в зоопарку, ні в цирку і так далі.

2. У намальованої істоти повинні бути всі частини тіла, а не одна (наприклад, голова).

3. За необхідності можна користуватися гумкою.

4. Бажано дати назву результату фантазії, підписавши малюнок.

Після того як випробуваний виконає завдання, потрібно попросити розповісти його про свою тварину (як вона живе). Якщо оповідання не містить достатньо відомостей для аналізу, то дитині пропонуються конкретні питання (тестуючий при цьому повинен докладно записувати відповіді): де істота живе?; чим харчується?; чим зазвичай займається?; що любить робити

найбільше?; чим не любить займатися?; чи має він друзів, хто вони?; хто живе з ним разом?; хто його вороги, коли є?; чого він боїться найбільше?

Обробка та інтерпретація результатів складається з:

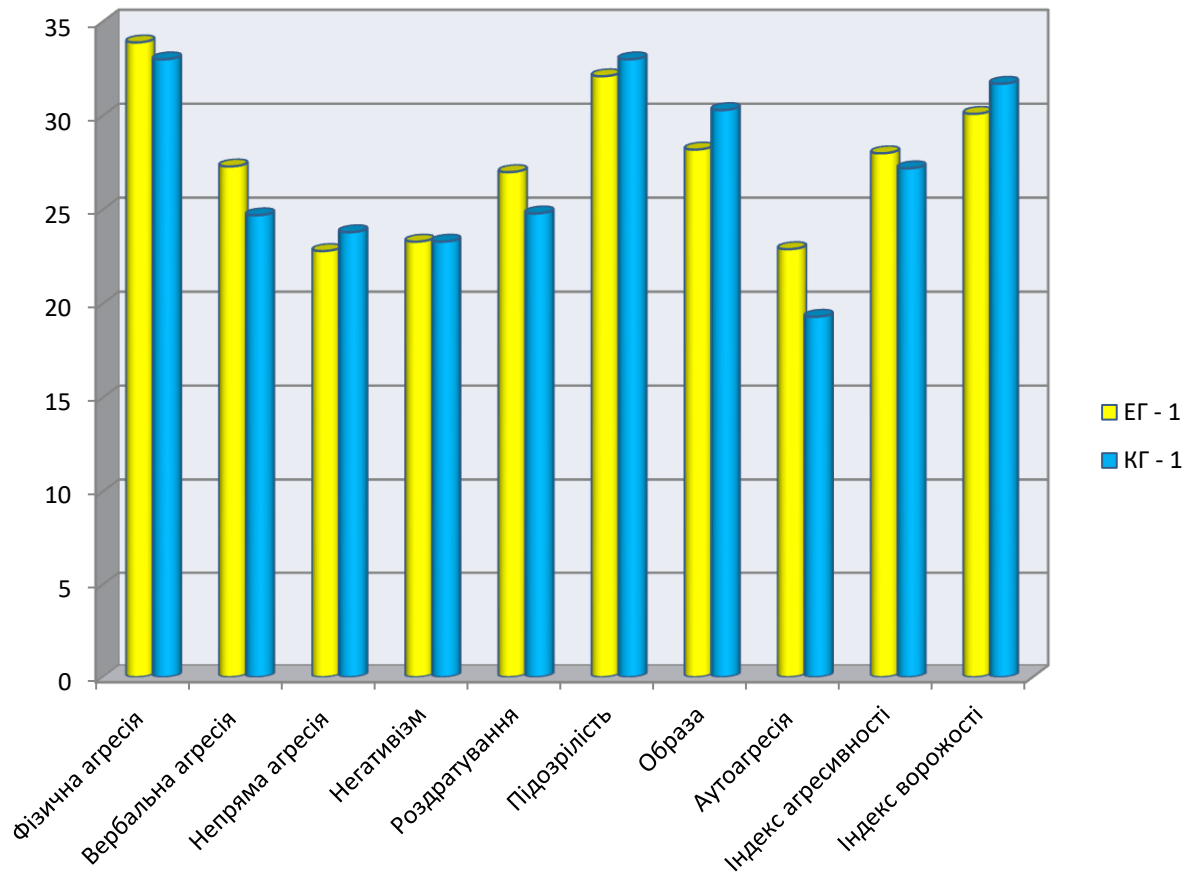
- аналізу манери виконання малюнка (за натиском, за якістю (типу) ліній, за розташуванням малюнка, за розміром рисунка).
- розгляду зображеного істоти (на кшталт тварини, аналіз частин тіла, за назвою істоти).
- тлумачення відповіді питання.

Оскільки ми досліджуємо агресію як поведінкову реакцію у дітей молодшого шкільного віку - свідків військових дій, особливу увагу ми звернемо на рівень агресивності. Вона виражається кількістю, розташуванням та характером кутів у малюнку, незалежно від їх зв'язку з тією чи іншою деталлю зображення. Особливо вагомі щодо цього прямі символи агресії - порожні очниці, кликаста паща, сильне штрихування, дзьоби і т. і.

3.2. Аналіз та інтерпретація отриманих результатів

На першому етапі дослідження ми вивчали виявлення рівня агресії, показників та форм агресії у дітей молодшого шкільного віку.

В результаті психодіагностичного дослідження ЕГ та КГ за методикою А. Басса та А. Дарки були отримані дані про виразність у дітей 8 форм агресії та індексу агресивності ІА (середнє арифметичне показників фізичної, непрямой та вербальної агресії). Ключ для обробки результатів випробування за опитувальником, та розрахунок сумарних показників індексу ворожості та індексу агресивності представлений у додатках (див. Додаток В). Середнє арифметичне показників усіх форм агресії та індекс агресивності та індекс ворожості відображені на малюнку 3.2.1.

Рис. 3.2.1. Форми агресії та індекс агресивності та ворожості (за методикою діагностика показників та форм агресії А. Басса та А. Дарки).

Аналіз даних, відображених на малюнку 3.2.1. показує, що за всіма формами агресії, крім непрямой агресії, підозрілості та образи середній прояв агресивності у дітей, які стали свідками військових дій - ЕГ, не набагато вище, ніж у дітей, які не зазнали війни КГ. В той же час у КГ №1, дітей, які не зазнали військових дій показники образи, підозрілості та непрямой агресії вище, ніж у дітей з ЕГ. Тобто діти, які зазнали військових дій, менш схильні до образи, підозрілості та прояву непрямой агресії.

Як інтегральний показник рівня агресії випробуваних нами було прийнято індекс агресивності, який обчислюється як середнє арифметичне трьох форм агресії: фізичної, непрямой та вербальної. Нормою агресивності є величина індексу, що дорівнює 21 (плюс/мінус 4). Цей показник випробуваних наведено у передостанньому стовпці даного рисунку.

Середній рівень агресії у дітей, які стали свідками військових дій - ЕГ-28, а діти, які не бачили війни - КГ- 27,2. З вище дослідженого ми бачимо, що у дітей, які стали свідками військових дій, рівень агресії не значно вище, ніж у дітей, які не мали такого досвіду.

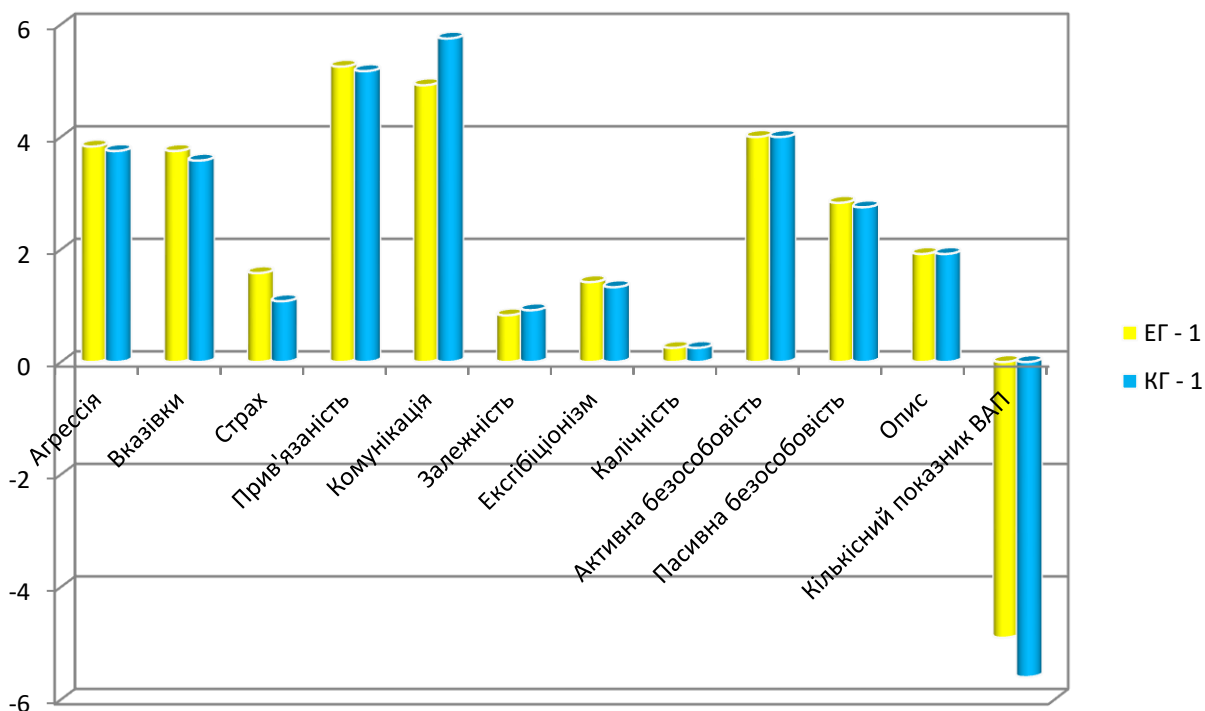
Аналіз даних індексу агресивності показує наступне, що існує розкид показників індексу агресивності в обох групах молодших школярів ($28 - 21 = 7$ і $27,2 - 21 = 6,2$). Такий результат свідчить про те, що у групі молодших школярів є діти, як із високим, так і з низьким рівнем агресивності. Це означає, що молодші школярі найбільш безпосередні у проявах і ще не досить добре опосередковують свої прояви та керують ними.

Як інтегральний показник рівня ворожості випробуваних нами було прийнято індекс ворожості, який обчислюється як середнє арифметичне двох форм агресії: підозрілість та образа. Нормою ворожості вважається – 6,5 (плюс/мінус 3). Цей показник обох груп наведено у останньому стовпці рисунка.

У даному випадку показники ЕГ нижче показників КГ. У першій експериментальній групі показник ворожості - 30,1, а у контрольній групі показник ворожості – 31,7, Тобто діти, які зазнали військових дій виявились менш ворожі до оточуючих, ніж діти з КГ.

На другому етапі дослідження ми за допомогою тесту руки Вагнера вивчали прогнозування явної агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку. В результаті психо - діагностичного дослідження ЕГ та КГ, було отримано дані про прогнозування явної агресивної поведінки у цих групах (див. рис. 3.2.2). Формула розрахунку кількісного показника відкритої агресивної поведінки (кількісний показник ВАП) є у додатках (див. Додаток Г). Було взято середнє арифметичне показників ЕГ та КГ та відображено на малюнку.

Рис. 3.2.2. Прогнозування явної агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку (за тестом руки Вагнера. Hand test).

За середньо арифметичними показниками параметрів **агресії** та вказівки, які характеризують агресивні тенденції, показники EG не значно вище ніж показники KG. Відповіді за цими двома категоріями підвищують ймовірність прояву агресії у відкритій поведінці. Їх поєднує відсутність прагнення «зважати» на інших людей, враховувати почуття, права та наміри інших у своїй поведінці. По параметрам, які характеризують тенденції, що стримують агресивну поведінку, не так однозначно. Показники прив'язаності EG та показники залежності KG не значно вище один одного. Діти з KG менш самостійні, та більш залежні від дорослих, у той же час мають схильність ображатися на близьких дорослих. Діти з EG більш прив'язані до своїх близьких. Більше виражають любов, емоційно позитивне, доброзичливе ставлення до інших. По параметрах комунікації показники KG вище, що означає, що діти з контрольної групи більш схильні до спілкування, нових знайомств та взаємин. Параметр страху відчутно вище у EG. Діти, які стали

свідками військових дій більш відчують страх перед ударом у відповідь і проявом агресії з боку інших людей.

Так як у цьому дослідженні ми досліджуємо явну агресивну поведінку у респондентів, то не будемо більш детально розглядати параметри ексгібіціонізм, калічність, активна безособовість, пасивна безособовість, опис, а зупинимось на дослідженні кількісного показника відкритої агресивної поведінки.

Аналіз середньо арифметичних даних відображених на малюнку 3.2.2. показав, що наявність явної агресивної поведінки у дітей з обох груп - відсутня. Показники видають значення від -12 до 3 у ЕГ, де середнє арифметичне – (-4,9), а КГ мають показники від - 15 до 3, де середнє арифметичне для цієї групи – (-5,6). Це означає, що в кожній групі є діти, які схильні до явної агресивної поведінки, але на загальному тлі всієї групи вони не помітні, тому що більшість дітей не мають такої тенденції. Так у ЕГ - 3 дитини з показниками вище за нуль. Одна дитина з нульовим показником, Решта дітей - з показниками нижче за нуль. А в КГ - 2 дитини з показником вище нуля, 2 дитини з нульовим показником та решта дітей з показниками нижче за нуль.

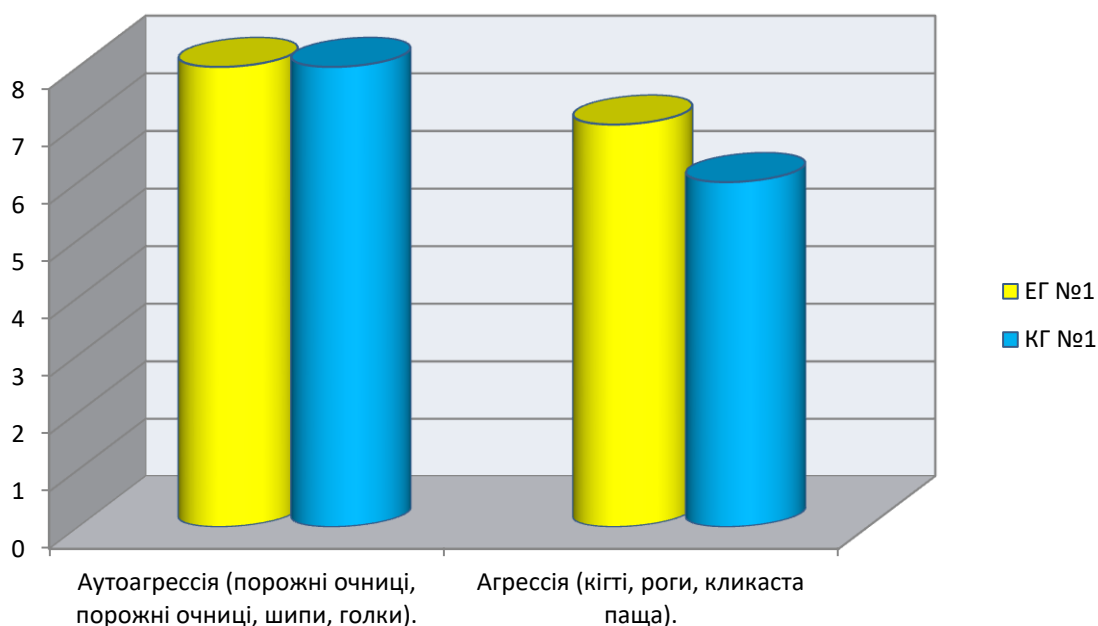
У дітей, які мають показники явної агресивної поведінки вище нуля є реальна ймовірність прояву агресії, і що вищий бал, то вища ймовірність відкритого агресивного поведінки.

У дітей, які мають нульовий показник - тут можна припустити, що дитина схильна до агресії з тими, кого більше знає. Чужі люди як би "натискають на кнопку" механізму самоконтролю, і дитина успішно впорюється з агресією (контролює її). З близькими людьми цей контроль слабшає, дитина відчуває складнощі у підтримці контролю за своєю поведінкою.

У дітей які мають показники нижче за нуль - можливість прояву агресії існує, але у особливо значущих ситуаціях. Чим більша абсолютна величина

«А», тим менша ймовірність відкритої агресії навіть у особливо значущих випадках.

На наступному етапі дослідженнями були досліджені показники агресивності та ауто агресивності, за допомогою тесту «Неіснуюча тварина».

Рис. 3.2.3. Показники агресивності та ауто агресивності (тест «Неіснуюча тварина»).

За результатами проєктивної методики «Неіснуюча тварина», за параметрами агресії з 12 респондентів КГ у 6 показників агресії не виявлено, у 4 респондентів - тільки по одному (зображені роги та кликаста паща), а у 2 – по 2 показника (зображені роги, кігті та кликаста паща). У ЕГ у 5 з 12 респондентів не має ні одного показника агресії, 4 - мають теж по одному показнику агресії (кігті, кликаста паща) та 2 має по 2 показника агресії (кігті, роги), а у 1 з респондентів – 3 показники агресії (зображені роги, кігті та кликаста паща).

За параметрами ауто агресії ми бачимо що з 12 респондентів у ЕГ та КГ тільки по 4 респондента не мають ні одного показника ауто агресії. У 6 респондентів КГ є по одному показнику ауто агресії (сильне штрихування), а

у 2 респондентів цієї групи – по 2 показника ауто агресії (сильне штрихування, шипи, голки). У ЕГ у 5 респондентів – по 1 показнику ауто агресії, у 2 респондентів цієї групи – по 2 показника ауто агресії, у 1 респондента є всі 3 показники ауто агресії (сильне штрихування; порожні очниці; шипи, голки).

Ми спостерігаємо, що діти з обох експериментальних груп, і ті хто стали свідками військових дій, і ті хто не бачили військові дії, мало відрізняються один від одного за параметрами агресії.

Ми розуміємо, що сім'я виступає важливим фактором у формуванні поведінки дитини. Батьки впливають на поведінку дитини, заохочуючи чи засуджуючи певні типи поведінки. Дитина навчається у батьків тому, що їй слід робити, як поводитися. Тому батькам треба бути уважними до своїх слів та дій.

Спілкування в сім'ї впливає на формування світогляду дитини, що дозволяє їй виробляти власні норми, погляди, ідеї.

Для дитини сім'я - це надійна гавань, джерело її матеріальної та емоційної підтримки та трамплін у доросле життя. Саме в сім'ї дитина отримує ази знань про навколишній світ, а за високого культурного та освітнього потенціалу батьків - продовжує отримувати не тільки ази, а й саму культуру все життя. Сім'я - це певний морально-психологічний клімат, для дитини – це перша школа відносин із людьми.

За результатами нашого дослідження, ми припускаємо, що можливо, однією з причин, яка сприяє формуванню систем цінностей у дитини, та її психологічний стан є не тільки сприятливий вплив та приклад батьків, але й система навчання європейських країн в якій зараз знаходяться наші діти - переселенці, які в недавньому часі стали свідками воєнних дій.

Система освіти у Північній Ірландії, яка є частиною Великої Британії, відрізняється від нашої системи освіти. На перше місце ставиться комфорт дитини, її позитивний емоційний стан, людські цінності. Насамперед вчать ввічливості, повазі та прийняттю людей такими, якими вони є. І тільки потім,

коли дитина почувається в емоційній безпеці, коли адаптувалася в класі, коли налагоджені способи комунікації з однокласниками та вчителем, настає черга вивчення шкільних предметів. Такий підхід у школах Великобританії, на нашу думку, також сприяє адекватній реакції наших дітей на воєнну ситуацію.

Зрозуміло, молодші школярі найбільш безпосередні у поведінкових проявах і ще не дуже гарно опосередковують свої прояви та управляють ними, тому що у молодшому шкільному віці характер лише формується, тому поведінка у дитини імпульсивна. До того діти молодшого шкільного віку мають не великий досвід комунікації, страхи та невпевненість у своїх можливостях.

Зважаючи на вище зазначене, робимо висновок, що агресивна поведінка дитини – це своєрідний сигнал, крик про допомогу, про увагу до свого внутрішнього світу, в якому накопичилося дуже багато руйнівних емоцій, з якими самотійно дитина впоратися не в змозі.

Висновки до розділу 3

Аналіз даних за методикою діагностика показників та форм агресії А. Басса та О. Дарки, показав що діти, які зазнали військових дій, менш схильні до образи, підозрливості та прояву непрямой агресії, але інтегральний показник їх рівня агресивності на не значно, але вище, ніж у дітей, які не зазнали військових дій.

За середнім арифметичним обчисленням, рівень ворожості у дітей, які зазнали військових дій, виявився менш ніж у дітей з іншої групи.

Згідно з аналізом прогнозування явної агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку за тестом руки Вагнера, наявність явної агресивної поведінки у дітей з обох груп практично відсутня.

За результатами проєктивної методики «Неіснуюча тварина», за параметрами агресії, у першій групі показник не значно але вище, ніж у КГ, але за параметрами ауто агресії показники обох груп не відрізняються.

Значний вплив на дітей молодшого шкільного віку мають батьки та оточуюче середовище. Дитина вчиться тому, що бачить у себе вдома. Якщо у сім'ї сприятливий для дитини клімат, то і її поведінка та становлення до оточуючих не будуть руйнівними.

На формування систем цінностей у дитини вагомим є вплив вчителів та однокласників. Дитина відчуває ставлення до неї, та транслює у відповідь ту, або іншу поведінку.

ВИСНОВКИ

Метою нашої роботи було дослідження агресії, як поведінкової реакції у дітей молодшого шкільного віку - свідків військових дій.

У теоретичній главі цієї роботи було розглянуто підходи до аналізу проблеми агресивності у психологічній науці, і особливості прояви агресії у молодшому шкільному віці. Проведений аналіз дозволяє зробити ряд висновків та узагальнень.

Агресія - це будь-які навмисні дії, спрямовані на заподіяння шкоди іншій людині, групі людей чи тварині. Агресивність - це властивість особистості, що виражається у готовності до агресії. Агресивні дії можуть виступати як:

- засоби досягнення будь-якої значущої мети (інструментальна агресія);
- як спосіб психічної розрядки, заміщення, задоволення заблокованої потреби та перемикання діяльності;
- як спосіб задоволення потреб у самореалізації та самоствердження.

Агресивна поведінка, це різні дії людини, спричинені станом агресії.

Становлення агресивної поведінки у дитячому віці – це складний та багатогранний процес, у якому задіяні безліч факторів:

- агресивна поведінка визначається впливом сім'ї, однолітків, і навіть засобів масової інформації;
- діти вчаться агресивної поведінці у вигляді прямих підкріплень, як і шляхом спостереження агресивних дій;
- характер сімейного керівництва має безпосереднє відношення до становлення та зміцнення агресивної поведінки;
- один із головних шляхів навчання дітей агресивній поведінці - спостереження за чужою агресією;
- діти, які зустрічаються з насильством у себе вдома, схильні до агресивної поведінки;

- телебачення (та інші електронні засоби ЗМІ та комунікації) відіграє все більш істотну роль, зростає його роль як фактора, що впливає на агресивність дітей;
- прагнення самоствердження і самореалізації.

Однак недостатність поведінкових моделей не дозволяє дитині проявляти себе адекватним чином. У зв'язку з цим зменшення агресивності дитини може бути пов'язане з розвитком її поведінкового інструментарію, а також розвиненості рефлексії.

У третьому розділі даної роботи наведено дані емпіричного дослідження агресії, як поведінкової реакції у дітей молодшого шкільного віку - свідків військових дій та дітей, які не зазнали військових дій. Обробка отриманих емпіричних даних дозволила зробити висновки, що рівень агресивності у молодших школярів у експериментальній та контрольній групах не дуже відрізняються один від одного. Наявність явної агресивної поведінки, середньо статистично, в обох групах практично відсутня, а за параметрами ауто агресії показники обох груп не відрізняються.

Завдяки сприятливому ставленню оточуючих та любові і турботі рідних людей, діти які стали свідками військових дій, та емігрували на територію Великобританії, змогли адаптуватися у новому середовищі. Вони знов мають можливість бути просто дітьми!

Гіпотеза дослідження, що прояв агресивної поведінкової реакції у дітей молодшого шкільного віку - свідків військових дій, вище, ніж у дітей цього ж віку, які не зазнали військових дій підтверджена.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.

1. Адлер Альфред. Наука жити - К., 2007 - 288с.
2. Адлер Альфред. Мотив влади // Адлер Альфред. К., 1997- С. 235-241.
3. Бернацька, І. Школа без агресії. Формування ненасильницького простору в НУШ [Текст] / І. Бернацька, В. Тихонова // Соціальний педагог. - 2019. - № 5. - С. 22-24.
4. Бовть О. Б. Агресивні реакції та шляхи їх корекції в молодших школярів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.07.00 «Педагогічна та вікова психологія» / О. Б. Бовть. - К., 2001. - 18 с.
5. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки: курс лекцій / О. І. Бондарчук. - К.: МАУП, 2006. - 88 с.
6. Дроздов О. Ю., Скок М. А. Проблеми агресивної поведінки особистості: Навчальний посібник. - Чернігів: ЧДПУ імені Т.Г.Шевченка, 2000. - 156 с.
7. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія: Навчальний посібник. - Київ «Центр учбової літератури» 2012 - 423с.
8. Животовська Л. В. Сучасні підходи до фармакотерапії посттравматичного стресового розладу / Л.В. Животовська, Д.І. Бойко, А.А. Сокіл, О.В. Погорілко, В.А. Волошин // Вісник проблем біології і медицини. - 2019. - Вип. 2 (2). - С. 38-44.
9. Заброцький М. М. Основи вікової психології. Навчальний посібник. - Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2001. - 112с
10. Занюк С. С. Психологія мотивації та емоцій: Навч. посібник для студентів гуманіт. факультетів ВНЗ. - Луцьк: Ред.-вид. відд. Волин, держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. - 180 с.
11. Кравчук С.Л. Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості: дис. ... канд. психол. наук / С.Л. Кравчук. - К., 2002.

12. Лемак М. В., Петрище В. Ю. Методичне видання Психологу для роботи. Діагностичні методики./ У., 2009 - 615с.
13. Мазелурі Т. Агресивні тенденції в дитячій поведінці / Т. Мазелурі // Початкова освіта. - 2005. - №47 (грудень). - С. 14-16.
14. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. посібник / Н. Ю. Максимова. - К.: Либідь, 2011. - 520 с.
15. Мединська Ю. Агресивна дитина : зрозуміти, щоб допомогти / Ю. Мединська // Психологія і суспільство. - 2002. - №1. - С. 10-17.
16. Мелоян А. Є. Аналіз феномена агресії в психологічних дослідженнях / А. Є. Мелоян // Вісник ХДПУ ім. С.Сковороди. Вип. 7. - Х., 2001. - С. 126-130.
17. Мелоян А. Є. Проблема агресії у контексті українського психоаналізу / А. Є. Мелоян // Психологія. Збірник наукових праць. - К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова. - Вип. 22. - 2003. - С. 17-22.
18. Мельнікова С.В., Каткова Т.А., Варіна Г.Б. Психологічні особливості прояву агресивної поведінки підлітків у процесі взаємодії з батьками. Науковий вісник ХДУ. Серія Психологічні науки. № 5 (2018) С. 111-116.
19. Мойсеєва О. Є. Агресія підлітків: причини виникнення та можливості психокорекції. Юридична психологія, № 1, 2015. С. 139-148.
20. Охрімчук Р. Багатолика агресія : [Про агресивність в шкільному середовищі] / Р. Охрімчук // Початкова школа. - 2003. - №6. - С. 4-7.
21. Охрімчук Р. Багатолика агресія : [Про агресивність в шкільному середовищі] / Р.Охрімчук // Початкова школа. - 2003. - №7. - С. 7-10.
22. Рогозинська О. Агресивна поведінка дітей дошкільного віку / О. Рогозинська // Психолог. - Київ: Шкільний світ. - 2006 - № 19 - С. 15 - 19.
23. Романкова Л. М. Оптимізація конфліктної взаємодії в педагогічному колективі : [методичні рекомендації] / Л. М. Романкова / за ред. З. С. Карпенко. - Івано-Франківськ, 2004. - 68 с

24. Сергеєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Вікова психологія: навчальний посібник - Київ «Центр учбової літератури» 2012.
25. Сопрун І. П. Прояв агресивності в дітей, що виховуються в різних соціальних умовах / І. П. Сопрун // Наука і освіта. - 2003. - №5/6. - С. 51-53.
26. Тімченка О.В. Екстремальна та кризова психологія: Термінологічний словник / За заг. ред. проф. - Х.: ХНАДУ, НУЦЗУ, 2010. - 291с.
27. Хомік В. С. Агресія у різних юнацьких і дитячих кагортах : дослідження в українській психології / В. С. Хомік // Практична психологія та соціальна робота. - 2007. - №7. - С. 1-5.
28. Чекстєре О.Ю. Погляди Ж.Піаже на особливості егоцентризму дитячого мислення / Оксана Чекстєре // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія / за ред. академіка С.Д.Максименка. - К.: Главник, 2008, - Том X. - Частина 8. - С.632-642.
29. Аналіз теоретико-емпіричних досліджень феномена агресії та агресивності. URL: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2011/1_2011/15.pdf (Дата звернення 28.04.2023).
30. Вавілова А. С. Психологічні особливості страхів у молодших школярів 140с. URL: http://tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/1_2020/part_1/1-1_2020.pdf#page=140 (Дата звернення 28.04.2023).
31. Висловлювання, афоризми та цитати про агресію. URL: https://www.wisdoms.one/tsitati_pro_agressiu.html?lu (Дата звернення 14.04.2023).
32. Вплив сім'ї в формуванні особистості. URL: <https://solotvyno2.dytsadok.org.ua/storinka-praktichnogo-psihologa-12-05-17-11-03-2021/> (Дата звернення 29.04.2023).

33. Ельконін Д.Б. Вибрані психологічні праці. URL: <http://lua.pp.ua/2303.html> (Дата звернення 11.04.2023).
34. Качанова Ю. В. Агресивність та агресія як соціологічні категорії Наукові праці. Соціологі Випуск 133. Том 146 URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/sociology/2010/146-133-10.pdf> (Дата звернення 22.03.2023).
35. Корекція агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку методами арт-терапії. URL: https://www.researchgate.net/publication/336290422_KOREKCIA_AGRESIVNOI_POVEDINKI_DITEJ_MOLODSOGO_SKILNOGO_VIKU_METODAMI_ART-TERAPII (Дата звернення 2.04.2023).
36. Методика діагностики показників та форм агресії А. Басса та А. Дарки URL: <http://ibib.ltd.ua/2214-metodika-diagnostiki-pokazateley-form-35786.html> (Дата звернення 25.03.2023).
37. Мухіна В.С. Вікова психологія. Феноменологія розвитку: підручник для студ. вищ. навч. закладів / В.С.Мухіна. - 10-е вид., Перераб. і доп. - М.: Видавничий центр «Академія». - 608 с., 2006. URL: <http://ibib.ltd.ua/vozrastnaya-psihologiya-fenomenologiya.html> (Дата звернення 1.03.2023).
38. Особливості пам'яті та уваги учнів початкової школи. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/psychology/9924/> (Дата звернення 11.03.2023).
39. Петечел О.Ю. Теоретичний аналіз проблеми агресії. Збірник наукових статей. URL: <http://lib.pnu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/8359/1/1066-Article%20Text-2196-1-10-20191031.pdf> (Дата звернення 27.03.2023).
40. Повякель Н. І. Соціально-когнітивна теорія А. Бандура. URL: http://ni.biz.ua/10/10_5/10_598_sotsialno-kognitivnaya-teoriya-abandura.html (Дата звернення 27.03.2023).

41. Теорія розвитку вищих психічних функцій Л.С. Виготського. URL: https://pidru4niki.com/17021027/psihologiya/teoriya_rozvitku_vischih_psihichnih_funktsiy_vigotskogo (Дата звернення 10.04.2023).
42. Тест "Неіснуюча тварина". URL: https://web.posibnyky.vntu.edu.ua/icgn/11prishak_osnovy_psiholog_pedagogiki_labpraktik/13.html (Дата звернення 11.03.2023).
43. Тест руки Вагнера. Hand test. URL: <https://vseosvita.ua/library/test-ruki-vagnera-diagnostics-agresivnosti-457794.htm> (Дата звернення 11.03.2023).
44. Токарева Н.М. Основи вікової психології : навчально-методичний посібник / Н. М. Токарева, А. В. Шамне - Кривий Ріг, 2013 - 283 с. URL: <http://elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream/0564/1757/1/%D0%92%D0%BE%D0%B7%D1%80%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%BD%D0%B0%D1%8F%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F.pdf> (Дата звернення 1.04.2023).
45. Український науковий журнал Освіта регіону. Кириленко В., Проблема агресії молодших школярів на сучасному етапі в теорії та практиці соціальної роботи. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/708> (Дата звернення 28.04.2023).
46. Фурманов І. А. Дитяча агресивність: психодіагностика та корекція. URL: <https://psiukrearth.ru/literatura-2/11176-ditjacha-agresivnist-psihodiagnostika-i-korekcija.html> (Дата звернення 10.04.2023).
47. Христюк О. Л. Психологія девіантної поведінки Навчально-методичний посібник Львів 2014. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/380/1/%D0%A5%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BA%20%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%20%D0%B4%D0%B5%D0%B2%D1%96%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%97%20>

[%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B8.pdf](#) (Дата звернення 28.04.2023).

48. Bandura A. Exercise of personal and collective efficacy in changing societies / A. Bandura // Self-efficacy in Changing Societies /Ed. by Albert Bandura. - Cambridge University Press, 2002.
49. Blucher J. The development of aggressive behavior from the perspective of a developing behaviorism // Psychological Medicine. - 2002. - V.36. - P.24-27.
50. Ferguson C. J. (Ed.). (2009). Violent crime: Clinical and social implications. Thousand Oaks, CA: Sage.
51. Patterson G. R. A developmental perspective on antisocial behavior // Psychological Medicine. - 2003. - № 54. - P. 42-49.
52. Turner G. W. The effects of observing violence. - London: Routledge. - 2002. - P. 212-216.

ДОДАТКИ

Додаток А

Батьківська згода

Я, _____,

батько/мати _____,

Даю згоду на участь моєї дитини у 3 методиках дослідження:

1. Методика «Діагностика показників та форм агресії А. Басса та О. Дарки».
2. Тест руки Вагнера. Hand test.
3. Тест Майї Захарівні Дукаревич – «Неіснуюча тварина».

Parental consent

I, _____,

father/mother _____,

I consent to the participation of my child in 3 research methods:

1. Methodology "Diagnosis of indicators and forms of aggression by A. Bass and O. Darka."
2. Wagner's hand test. Hand test.
3. Maya Zakharivna Dukarevich's test - "Non-existent animal".

Додаток Б**Анкета**

1. Ім'я дитини _____
2. Скільки повних років? _____
3. У якому класі вчиться дитина? _____
4. Чи була ваша дитина свідком військових дій? _____

Questionnaire

1. Child's name _____
2. How many full years? _____
3. In which class does the child study? _____
4. Has your child witnessed military operations? _____

Додаток В

Ключ для обробки результатів випробування за опитувальником

- «1» фізична агресія (к=11): 1+, 9-, 17-, 25+, 33+, 41+, 48+, 55+, 62+, 68+.
- «2» вербальна агресія (к=8): 7+, 15+, 23+, 31+, 39-, 46+, 53+, 60+, 66-, 71+, 73+, 74-, 75- .
- «3» непряма агресія (к=13): 2+, 10+, 18+, 26-, 34+, 42+, 49-, 56+, 63+.
- "4" негативізм (к = 20): 4 +, 12 +, 20 +, 28 +, 36-.
- «5» роздратування (к=9): 3+, 11-, 19+, 27+, 35-, 43+, 50+, 57+, 64+, 69-, 72+.
- «6» підозрілість (к=11): 6+, 14+, 22+, 30+, 38+, 45+, 52+, 59+, 65-, 70-.
- «7» образа (к=13): 5+, 13+, 21+, 29+, 37+, 44+, 51+, 58+.
- «8» почуття провини (к=11): 8+, 16+, 24+, 32+, 40+, 47+, 54+, 61+, 67+.

Номери запитань зі знаком «↔» вимагають реєстрації відповіді з протилежним знаком: якщо була відповідь «так», то ми її реєструємо як відповідь «ні», якщо була відповідь «ні», реєструємо як відповідь «так».

Сума балів, помножена на коефіцієнт, вказаний у дужках при кожному параметрі агресивності – дозволяє отримати зручні порівняння показники. Для визначення рівня агресивності підраховується індекс агресивності. Для визначення рівня ворожості підраховується індекс ворожості.

Сумарні показники:

("1" + "2" + "3"): 3 = ІА – індекс агресивності;

("6" + "7"): 2 = ІВ – індекс ворожості.

Нормою агресивності є величина індексу, що дорівнює 21 (плюс, мінус 4), нормою ворожості - 6,5 (плюс, мінус 3)

Додаток Г

Кількісний показник відкритої агресивної поведінки

Кількісний показник відкритої агресивної поведінки розраховується за формулою (агресія + вказівки) – (страх + емоційність + комунікація + залежність). $A = (A+B) - (C+E+K+Z)$.

Перший член формули характеризує агресивні тенденції, другий – тенденції, що стримують агресивну поведінку.

Схильність до відкритої агресивної поведінки прийнято підраховувати у балах, а не у відсотках. Якщо $A = 0$, можна припустити, що людина схильна до агресії з тими, кого більше знає. Починаючи з $A = +1$, можна говорити про реальну ймовірність прояву агресії, і що вище бал, то вище ймовірність відкритого агресивного поведінки.

Якщо $A < -1$, то можливість прояви агресії існує, але у особливо значущих ситуаціях. Чим більша абсолютна величина «А», тим менша ймовірність відкритої агресії навіть у особливо значущих випадках.